

Поділлі : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. – Т. 14. – С. 3–39.

12. Хоптяр Ю. А. Развитие библиотечной справи в Подольской губернии (70-ті рр. XIX – початок XX ст.) / Ю. А. Хоптяр // *Наук. праці Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту : Іст. науки.* – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 5 (7). – С. 310–317.

В статье сделана попытка проследить процесс формирования публичных библиотек в городах Подольской губернии.

Ключевые слова: Подольская губерния, города, публичные библиотеки.

УДК 027.8:2.773(477.43/.44)“18/19”

*О.Б. Айвазян,
м. Хмельницький*

Бібліотеки освітянських закладів Подільського єпархіального відомства другої половини XIX – початку XX століття

В статті йдеться про заснування та розвиток бібліотек шкіл та інших навчальних закладів, підпорядкованих Подільському єпархіальному відомству у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: Поділля, Єпархія, Подільська духовна семінарія, бібліотечна справа, шкільні бібліотеки, фундаментальна бібліотека, фонд, комплектування.

Історію освітньої діяльності Подільської єпархії у зазначений період висвітлювали в своїх статтях краєзнавці М. Кудрявцев, В. Мацько, А. В. Опря, В. А. Нестеренко, Е. М. Мельник, А. Буравченков, І. А. Опря, Ю. А. Бояр, Н. В. Макогончук, О. Б. Комарницький, І. В. Сесак [1-8] та інші, однак питання заснування та розвитку бібліотек єпархіального відомства нашого краю залишається недостатньо вивченим. Окремі аспекти проблеми порушені в дослідженні доктора історичних наук, проф. В. С. Прокопчука [9]. Тому ця стаття присвячена висвітленню діяльності православного духовенства зі створення мережі бібліотек на теренах Подільської єпархії у другій половині XIX – на початку XX століття.

Наприкінці XIX століття Подільська єпархія займала площу 36921,7 кв.верст, або 3846128 дес., населення проживало в губернському, 11 повітових та 5-ти заштатних містах, 122 містечках, 1363 поселеннях та 453 селах, селищах, хуторах. У духовно-адміністративному відношенні Подільська єпархія на 1 січня 1897 року поділялася на 80 благочинницьких округів, а з березня 1897 – на 62 благочинницьких округи [10].

Найбільшого поширення бібліотеки єпархіального православного відомства набули в другій половині XIX ст. у зв'язку з інтенсивним розвитком мережі церковно-парафіяльних шкіл та інших духовних навчальних закладів єпархії.

Освітня політика російського царизму щодо Поділля зумовлювалась у значній мірі специфікою краю. Регіон тривалий час знаходився під владою Польщі і Литви. Неабиякий вплив мало католицьке шкільництво (єзуїтське, уніатське, базиліанське та ін.), яке навіть після приєднання Поділля до Росії до початку 30-х років XIX ст. займало домінуюче становище. Царський уряд у заснуванні освітніх закладів вбачав, перш за все, один із засобів посилення російського впливу на місцеве населення. Кінцевою метою такої політики було зросійщення подолян, злиття їх з панівною нацією – російською [11]. Певне місце в освітньому просторі Поділля другої половини XIX – на початку XX ст. займала православна духовна освіта, яку забезпечувала мережа навчальних закладів, у т.ч. церковно-парафіяльних шкіл.

У той же час духовенство краю добре розуміло, що без книги неможливо навчити дітей читанню та письму, тому, відкриваючи школи, турбувалося про забезпечення навчального процесу підручниками, яких на перших порах катастрофічно не вистачало. Благочинні округів не раз зверталися до Подільської духовної консисторії з проханням надіслати підручники, яких не вистачає в школах. Так, наприклад, наглядач сільських шкіл Кам'янецького повіту священник с. Жердя Олександр Кожуховський 10 березня 1867 р. доповідав консисторії: “ В церковно-приходских школах 5-го округа заметен ощутительный недостаток в учебниках для крестьянских мальчиков. Родители учащихся, извиняясь своей бедностью, отказываются от приобретения книг на свой счет, от чего крестьянское образование очень медленно сдвигается вперед. Видя несостоятельность крестьян и начавший образовываться упадок в сельских школах, я в декабре месяце прошедшего 1866 года вступил с докладной запиской к Начальнику Губернии, прося его содействия в выписке необходимых учебников для сельских школ моего округа, но и по настоящее время не получено по сему предмету никакого

удовлетворения..” Він просив консисторію знайти можливість видати для 20 шкіл його округу – для кожної по 5 примірників Часослова, по два примірники Псалтиря, а також – Короткий опис історії та інші посібники, необхідні для успішного просування справи народної освіти [12].

У свою чергу, зважаючи на необхідність придбання навчальної літератури та обмеженість фінансів, керівництво консисторії звернулося до Синоду з листом, де зазначало, що “многие благочинные и надзиратели сельских школ ходатайствуют о безвомездной раздаче в означенные школы русских грамматик и других необходимых для упражнений в чтении книг” та висловлювало прохання передати в розпорядження Подільської духовної консисторії вказаних книг [13]. До листа подано: “Список книжек, педполагаемых выписать для сельских школ: Хрестоматия для народа – 4 кн. – 500 экз.; Южнорусская правда – 1000 экз.; Чтение по книге ветхого завета на русском языке – 500 экз.; Ремезов. Сказание о подвигах Владимира – 1000 экз.; Крылова и Хемницера – избранные басни – 500 экз.; Завет Новый на русском языке – 500 экз.; Начатки Христианских учений – 1000 экз.; Земля и что на ней есть – 1000 экз.; Ноты церковного пения для церковно-приходских и церковных училищ издания Калистратова – 1000 экз.; О русской земле – 1000 экз.; О русских людях – 1000 экз.; Рассказы простого времени на Руси Петрушевского – 1000 экз.” [14]. Однак лист був переадресований начальнику Подільської губернії генерал-майору Олександр Горелікіну, а той розпорядився про виписку за посередництвом київського книготорговця Литова 12 назв книг у кількості 9100 примірників на суму 2214 руб. 25 коп. для сільських шкіл. Крім того, губернатор повідомив, що в його канцелярії знаходиться 5014 примірників виписаних раніше букварів, арифметик, прописів та ін. книг для роздачі в школи. Ця література, підручники й посібники лягали у фонди перших освітянських книгозбірень.

Так починали своє існування шкільні бібліотеки.

У середині 80-х років XIX ст. у шкільній справі сталися позитивні зміни, завдяки яким Єпархіальна училищна рада розсилала по школах все більше і більше книг. Але у звітах училищної ради за 1884–87 навчальні роки про шкільні бібліотеки ще немає згадки. Проте і в ці роки книги по школах розсилалися, хоча і в незначній кількості, всього 25000 примірників. У наступні три роки школи отримали книг на суму 14557 руб. 02 коп., а за 1891-1894 рр. – на суму понад 35 тис. руб., тобто по 27 руб. на кожен школу [15].

У звіті Єпархіальної училищної ради про стан церковно-парафіяльних шкіл за 1893-94 навчальний рік зазначалося, що

радою надіслано підручників та навчальних посібників по всіх школах епархії до 70 тис. примірників на суму 11888 руб. 9 коп. Таким чином в усіх 1325 церковнопарафіяльних школах та школах грамоти, в яких навчалоя 52494 учні, навчальної літератури 1893-94 навчального року було 236192 примірники, у середньому по 178 навчальних посібників та підручників на кожну школу, або 4 на одного учня, інших книг – 41593, або по 31-й на школу [16].

Відтак, коли потреба церковнопарафіяльних шкіл у навчальних посібниках була дещо задоволена, на перший план вийшло питання постачання шкіл книгами для позакласного читання, фонд яких на той час поповнювався епізодично – в одній парафії книги подарував священник, в іншій – учитель, у деяких – поміщик чи хто-небудь інший. Фонди шкільних бібліотек, як правило, були нечисельними й одноманітними. Шкіл, в яких функціонували бібліотеки з фондом 160-200 примірників, у Подільській епархії було не більше 30-40: у Вінницькому повіті – Старо-Вінницька (216 назв), Старих та Малих Хуторів, Сутиська, Мізаківська, Сивівковецька та Василівська; у Балтському – Французька (365 кн.) та с. Кам'яної Криниці; у Брацлавському – Білоусівська (300 кн.), м. Тульчина, Бобловська (234 кн.) та с. Медвежого (203 кн.); у Летичівському п. – Деражнянська (296 кн.), Снитівська (92 кн.) та Щедрівська (149 кн.); у Літинському – Северинівська (113 кн.), Десеровська (67 кн.), Ново-Синявська і Чернятинська; у Кам'янецькому – Яромирська, Ново-Порічанська, Цвікловецька й Врублівська; у Могилівському – Лучинчиківська (234 кн.); у Проскурівському – при 10 школах та при кількох школах – в Ямпільському повіті [17].

У 90-х роках справа дещо поліпшилася, оскільки 1893 року епархіальною владою було дозволено витрачати на придбання літератури для сільських книгозбірень до 25 руб. із сум кожної церкви. На основі цього розпорядження в багатолюдних парафіях, особливо Гайсинського, Кам'янецького, Вінницького й Брацлавського повітів, відкрилося 17 бібліотек на кошти, пожертвовані єпископом Димитрієм. Незалежно від цього, ним же було пожертвовано 50 р. на створення пересувних (вуличних) книгозбірень при церковнопарафіяльних школах Кам'янецького повіту. Бібліотеки для позакласного читання формувалися переважно за списком книг, схваленим обер-прокурором Св.Синоду [18].

Були й інші джерела поповнення фондів шкільних бібліотек. Вінницьким повітовим комітетом Опікунства про народну тверезість був розроблений проект облаштування в повіті 30 народних бібліотек і читалень. Започатковані комітетом народні бібліотеки не мали бути самостійними, а повинні були увійти до складу місцевих шкільних

бібліотек, як особливий і самостійний їх підрозділ. На кожну бібліотеку передбачалося використовувати по 100 руб. Цією щедрою допомогою мали скористатися 13 церковнопарафіяльних шкіл Вінницького повіту. У звіті про стан церковнопарафіяльних шкіл Подільської єпархії за 1897 рік зазначено, що бібліотеки з книгами для позакласного читання заведені при 918 школах.

Крім того Єпархіальна училищна рада постачала того ж року школи підручниками, придбаними на кошти губерньського земського збору (придбано 57776 прим. на суму 7645 руб.72 коп.). У єпархії діяли склади, де можна було за гроші придбати книги, зокрема при Єпархіальній раді, Проскурівському, Вінницькому, Гайсинському відділеннях, а також при церковних школах у Меджибожі та Женишківцях [19].

Діяльність шкільних книгозбірень частково регулювалася Положенням про церковні школи, зокрема порядок відкриття й організація її роботи, підбір репертуару книг, що здійснювався повітовими відділеннями училищних рад. Проте, вказане Положення не давало відповіді на чимало питань, пов'язаних з роботою бібліотек, зокрема, хто мав видавати та приймати книги від читачів; керувати читанням дітей і дорослих, завідувати шкільними книгозбірнями – священник чи учитель [20].

Оскільки шкільні книгозбірні наприкінці XIX ст. вже глибоко ввійшли в життя сільських громад, то 1898 року училищна рада при Св. Синоді видала книжку “Шкільная библиотека” з 2 розділів : шкільна бібліотека, її правила та список книг для бібліотек церковнопарафіяльних шкіл [21], і в такий спосіб частково унормувала їх діяльність.

На початку XX століття шкільні бібліотеки отримували підручники та навчальні посібники тим же порядком, що в попередні роки. У кожному повіті єпархії функціонував книжковий склад, звідки школи отримували необхідні книги. Більшість складів мали відділення в окремих містах та селах повіту, лише Кам'янецький та Ушицький книжкові склади обслуговували свої повіти з одного центрального місця [22]. Вже на кінець 1905 року в єпархії діяло понад 1700 церковних шкіл, з яких 1289 мали бібліотеки, в яких налічувалося 214592 книг, у середньому – по 166 книг на книгозбірню [23].

Крім церковно-парафіяльних в єпархії діяло 13 учительських шкіл, які мали 8035 книг для позакласного читання [24]. Кожна така школа вела класний журнал, каталог бібліотечних книг, інвентарну книгу, книгу прийому та книгу для запису надходжень і витрат шкільних сум. У класному журналі на окремому відривному

листі був надрукований список книг, які були в училищному складі. На основі тих списків і замовлялась необхідна література.

Єдиного порядку видачі книг зі складу не було. За книгами приходили частіше за все учителі або завідувачі. Іноді книги пересилалися поштою. Так, наприклад Немирівський склад вів свої справи настільки успішно, що мав змогу крім забезпечення шкіл підручниками, поповнювати існуючі при школах бібліотеки й книгами для позакласного читання. За рахунок цього складу в Брацлавському повіті було відкрито 49 бібліотек. Практично при всіх школах повіту були відкриті і щорічно поповнювалися новими книгами спеціальні учительські бібліотеки, які склалися в основному з педагогічних творів та посібників з методики початкової освіти. Однак вже в 1915-16 навч. році книжкові склади зазнали труднощів з придбанням та доставкою товарів через воєнні дії. Через ці обставини шкільні бібліотеки недостатньо поповнювалися книгами [25].

Після Лютневої революції 1917 року згідно постанови Тимчасового уряду від 20 червня 1917 р. церковні школи з бібліотеками були передані у відання Міністерства народної освіти [26].

Отже мережа шкільних бібліотек Подільської єпархії на початок ХХ ст. вже була досить розвинутою, і хоча, книг у бібліотеках було недостатньо, особливо – для позакласного читання, все ж вони значною мірою служили справі народної освіти й водночас – впровадженню на території Поділля православної та самодержавницької ідеології, русифікації краю.

У системі Подільського єпархіального відомства бібліотеки діяли і в інших духовних навчальних закладах.

Найбільш значне місце серед них займала бібліотека Кам'янець-Подільської духовної семінарії, заснованої за наказом царя Павла I 1797 року. У губернський центр із Шаргорода вона перебралася 1805 року. Зазнаючи неодноразових перетворень, вона в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. являла собою могутній центр підготовки священиків не тільки для Поділля, а й для всієї Російської імперії, мала непогану матеріальну базу, у т.ч. бібліотеки – фундаментальну та учнівську.

У Подільській духовній семінарії з часу свого заснування діяло 3 учнівських бібліотеки, окремо для учнів I-го та II-го класів, учнів III та IV класів та учнів V і VI класів. Книги розподілялися згідно дисциплін, які вивчалися учнями вказаних класів [27]. 1867 року єпископом Леонтієм затверджено Правила для учнівської бібліотеки Подільської духовної семінарії, які регламентували її діяльність [28].

Поповнювалися вони з різних джерел. Головні грошові пожертви робили самі учні. Зокрема, впродовж другого півріччя 1867-1868

навчального року, 72 учні вищого відділення пожертвували 49 р. 45 к. Крім учнів семінарії значні пожертви на бібліотеку внесли керівники та наставники семінарії – 23 руб.; наставники Кам'янецького духовного училища – 2 руб.; випускники семінарії 1867 року – 3 руб. 52 коп.; окремі особи духовенства Подільської єпархії – 4 руб.; сторонніми особами – 20 коп. Досить значне пожертвування на користь бібліотеки зробив кам'янецький другої гільдії купець Ф. С. Калінін – 10 руб.

До суми пожертв, зроблених вищезгаданими особами приєднувалися кошти, зібрані за продаж “Правил та звіту про стан богословської учнівської бібліотеки духовної семінарії за першу половину навчального 1867-1868 року” в сумі 1р. 35 к.; брошур, які пожертвував А. Я. Павлович, 1 р. 50 к.; книги Д. Синицького: “Исторические сведения о Подольской духовной семинарии” – 3 р. 90 к.; друкованих бланків та ін. [29]. Загальна сума, зібрана в такий спосіб упродовж другого півріччя становила 98 р. 92 к. [30].

Окрім пожертв грошима, богословська учнівська бібліотека отримала чимало цінної богословської літератури від різних осіб. Значну частину з них передав єпископ Леонтій – 26 назв у 74 томах, 16 брошур та 12 назв періодичних видань. Жертвували книги керівники і викладачі семінарії, а також сторонні особи, від яких було отримано 88 назв, разом – 184 примірники.

Крім того, отримавши від професора Д. Синицького 100 прим. книги “Исторические сведения о Подольской духовной семинарии”, бібліотека розіслала їх безкоштовно до різних редакцій і видавництв, зокрема в редакції міст Володимира, Києва, Полтави, Іркутська, Тули, Ярославля, Орла, В'ятки, Калуги, Рязані, Новгорода, Вільне, Саратова, Харкова, Херсона, Новочеркаська, Мінська, Санкт-Петербурга. У відповідь від згаданих видавництв почали поступати книги в обмін.

У наступному навчальному 1868-1869 році бібліотека тільки за перше півріччя знову отримала коштів в сумі 52 р. 38 к.; а також – чимало книг [31].

Частина коштів – 17 р. 25 коп. використано на придбання періодичних видань духовного змісту: “Христианское учение”, “Руководство для сельских пастырей”, “Духовная беседа с церковною летописью”, “Чтение в московском обществе любителей духовного просвещения” (2 і 3 випуски. Москва 1865 – 1867)”.

Значна частина пішла на поповнення бібліотеки кращими творами духовної та світської літератури. Так 1868 року книг богословської тематики та з церковної історії було придбано 25 примірників на суму 37 руб. 24 коп., у наступному – 28 томів на

32 руб. 30 коп. навіть був виписаний з Парижа перший том творів священика і доктора богослов'я російської церкви о. Володимира Гетте “История церкви от Рождества Господа нашего Иисуса Христа до наших дней”.

З метою обліку і наведення порядку та для полегшення користування книгами бібліотекар, спільно з одним із своїх помічників склав детальний каталог усіх бібліотечних книг, брошур та періодичних видань. Каталог, підписаний ректором семінарії та завірений печаткою семінарського правління, зберігався в бібліотеці, а для учнів богословського класу було зроблено помічником бібліотекаря точну копію. Каталог та його копія було зроблено на спеціальних бланках, каталог був поділений на розділи, які відповідали навчальній програмі – всього 12 розділів: I. Книги св. письма – 14 видань; II. Письмо св. отців та вчителів церковних – 84 та ін. По всіх розділах нараховувалось 976 видань [32].

Репертуар видань контролювався правлінням семінарії. “Книги виписуються внонь для ученической библиотеки семинарии не иначе, как по предварительному рассмотрению оных в Педагогическом Собрании и рекомендации наставников, каждого по своему предмету, и вообще, в ученические библиотеки не поступают книги, содержание которых неизвестно начальствующим лицам и наставникам”, – вимагала стаття 10 “Правил для учнівської бібліотеки”.

Так, 22 січня 1901 р. педагогічна рада семінарії прийняла наступне рішення: “VII. В настоящем педагогическом собрании Правления Семинарии, в исполнении п.16 параграфа 103 Устава Духовной Семинарии был подвергнут обсуждению вопрос о выборе книг для фундаментальной и ученической библиотеки Семинарии, причем были рассмотрены представленные преподавателями, коллегами по предметам своей кафедры частные списки книг, на основании которых составлены два общих, при сем прилагаемых списка книг, подлежащих выписке в означенные библиотеки. Все поименованные в списке книги, одобрить к приобретению в фундаментальную и ученическую библиотеки Семинарии, о чем и сообщить распорядительному собранию”. Цього разу список книг включав 22 назви [33].

Отже, керівництво семінарії багато зусиль та коштів витратило на поповнення фондів усіх своїх бібліотек, але дуже прискіпливо ставилось до змісту замовлених книжок і до того, яку літературу читають вихованці, оскільки, як з'ясувалося із звітів членів навчального комітету, які робили огляд духовно-навчальних закладів, учні нерідко читали книги, які не відповідали ні їх віку, ні

цілям духовного виховання. А незабаром, відповідно до “Правил Учбового Комітету при Св. Синоді щодо придбання книг в учнівській бібліотеки Духовних Семінарій та училищ”, затверджених у липні 1872 року, склад учнівських книгозбірень знову був ретельно переглянутий [34]. У 1878 році були затверджені нові “Правила поведінки учнів в Подільській Духовній Семінарії”, де у розділі “Обов’язки вихованців у відношенні до фундаментальної та учнівської бібліотек” суворо заборонялося брати книги з фундаментальної книгозбірні, якщо вони не були рекомендовані викладачами з предмету або семінарським керівництвом [35]. Ця норма згодом ще більше посилена у “Правилах поведінки учнів Подільської Духовної Семінарії”, затверджених 1911 року: “Посещение учениками других библиотек и получение книг из оных, или от других лиц не дозволяется. Если у кого-либо окажется книга, взятая со стороны, или привезенная из дому, виновный подвергается взысканию, а книга отнимается и не возвращается, если она признана будет несоответствующей цели семинарского образования” [36].

Порядок видачі книг з семінарської бібліотеки було окреслено в Правилах для учнівської бібліотеки, затверджених у 1867 р., зокрема в 13 та 14 параграфах. Згідно них книги читачам видавалися двічі на тиждень, у четвер та суботу, під безпосереднім наглядом бібліотекаря та його помічника, які вели сумарний облік руху фонду, враховуючи видані на руки книги і звітували про це на педагогічних зборах семінарії. На початок 1900 року у читачів залишалося 2046 книжок, за рік було видано 1975 примірників, надійшло нових – 481 [37].

Якщо 1888 року в духовній семінарії навчалось 319 учнів, то 1909-го – 530 [38]. Зрозуміло, що за такої кількості читачів та книговидачі далеко не всі видання поверталися до фондів семінарських книгозбірень і одним з основних напрямків роботи бібліотеки була робота з боржниками.

Керівництво семінарії і надалі багато уваги приділяло збереженню книг, на придбання яких витрачалися досить великі кошти. У Правилах поведінки учнів семінарії, які приймалися 1872, 1878 та 1911 рр. незмінними залишалися пункти про відповідальність вихованців за збереження бібліотечних видань.

Володіючи великими на той час бібліотечними фондами, семінарська бібліотека надавала послуги недільній школі при семінарії. А новій окружній бібліотеці Брацлавського повіту бібліотекою семінарії було передано 13 дублетних книг [39].

Наприкінці XIX – на початку XX століття на теренах Подільської губернії діяли бібліотеки і в інших середніх навчальних

закладах, зокрема у чотирикласних чоловічих духовних училищах у Кам'янці, Тульчині, Тиврові й Приворотті, двох жіночих духовних училищ у Кам'янці і Тульчині та псаломницькій монастирській школі. У цей період у Кам'янецькому духовному училищі навчалося 177 учнів, у Приворотському – 127, Тульчинському – 185, в Тивровському – 148, у Кам'янецькому жіночому училищі – 199, Тульчинському жіночому – 204, які й були читачами бібліотек цих закладів [40].

Однією з найстаріших з них є бібліотека Тульчинського єпархіального жіночого училища. Перші три книжки: “Письма о должностях священников”, “Православный Катехизис” на греческом языкe и “Книга древнего простого церковного пения” були придбані для книгозбірні ще у 1842 року [41]. У 1878-79 н. р. бібліотека діяла без усяких розмежувань на учнівську і фундаментальну. Книги видавалися завідуючою бібліотекою під розписку як викладачам, так і вихованкам, які повністю були забезпечені підручниками з усіх предметів [42].

Згідно звіту за 1885-86 навчальний рік бібліотека щороку поповнювалася новими книгами та періодичними виданнями за рахунок однорублевих щорічних внесків від кожної вихованки на початку навчального року. У 1885-1886 н.р. бібліотека вже була розділена на 2. Однією опікувалася інспектор класів, іншою завідувала помічник вихователя Євгенія Василевська з винагородою 25 руб. на рік [43].

У 1890 році на придбання книг бібліотеці Тульчинського духовного жіночого училища виділено 190 руб., вони були витрачені на замовлення 40 назв підручників, художньої та дитячої літератури і 8 різних періодичних видань [44]. 1891 року вже 240 руб. [45]. На кінець 1909-1910 навчального року книгозбірня нараховувала 3220 примірників [46].

Бібліотека Приворотського духовного училища також вимагала немалих затрат на своє утримання. Для цього складався кошторис, який затверджувався окружним училищним з'їздом. Зокрема на 1886 рік для потреб фундаментальної та учнівської бібліотеки з'їзд виділив: а) на придбання книг для фундаментальної книгозбірні – 50 руб.; б) на придбання книг до учнівської книгозбірні – також 50 руб.; в) на опрацювання книг – 32 руб. Всього на бібліотеку було виділено 132 руб. [47].

Наприкінці 80-х років в училищі діяла й так звана продажна книгозбірня, де учні могли за вигідними цінами придбати (в розстрочку чи навіть у борг) підручники, навчальні посібники та інше необхідне приладдя [48].

На початок ХХ ст. бібліотека Приворотського духовного училища мала понад 1770 томів літератури [49].

В інших духовних навчальних закладах стан бібліотек був подібним. 1868 року Кам'янецький училищний з'їзд констатував, що при училищі є задовільна бібліотека, яку все ж треба збільшувати шляхом придбання необхідних і корисних дітям книг, для чого виділив 70 руб. [50].

Про забезпечення училищних бібліотек і стан фондів на кінець 1910 р. можна судити з таблиці [51].

Назва училищ	Кількість книг у навчальній бібліотеці	Фундаментальна бібліотека	Учнівська бібліотека
Кам'янецьке	Книг достатньо	1866 томів	2140 назв.
Тивровське	Книг достатньо	1700 назв	908 томів
Тулчинське	Книг достатньо	2293 томи	927 назв
Приворотське	Відомостей не має	983 книги	787 книг

Таблиця засвідчує, що бібліотеки духовних училищ на початку ХХ ст., як і семінарська книгозбірня поділялися на учнівські та фундаментальні. Основна увага приділялася забезпеченню навчальною літературою, проводився відповідний аналіз забезпечення підручниками, фонд училищних бібліотек становив 11604 прим. Найбільший фонд мала бібліотека Кам'янецького духовного училища. В обліку бібліотечних процесів не було одноманітності.

Проведений аналіз засвідчує, що політичні завдання, висунуті обставинами, спонукали російську світську і духовну адміністрацію на Поділлі розвивати мережу російськомовних шкіл, духовних навчальних закладів, формувати бібліотеки при них, що попри заідеологізованість книжкового репертуару об'єктивно сприяло підвищенню культурно-освітнього рівня місцевого етносу.

Література

1. Сесак І. В. Освіта на Поділлі. У 2-х частинах. Середні навчальні заклади Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / І. В. Сесак. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 1999. – Ч.ІІ. – 184 с.
2. Сесак І. В. Освіта на Поділлі. У 2-х частинах. Початкові школи Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / І. В. Сесак, Г. Д. Мітін. – Кам'янець-Подільський, 1996. – Ч.І. – 152 с.
3. Бояр Ю. А. Становлення та розвиток церковнопарафіяльних шкіл Подільської губернії (1861-1917рр.) / Ю. А. Бояр // Літопис Хмельниччини-2004 : краєзн. зб. – Хмельницький, 2004. – 208 с.

4. Опря Б. О. Роль православного духовенства у розвитку початкової духовної освіти на Поділлі наприкінці XIX – на початку XX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – Т. II. Матеріали сьомого круглого столу, присвяченого 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету. – С. 321-326.
5. Нестеренко В. А. До питання про українізацію православної церкви на Поділлі у 1920-ті роки // Там само. – С. 335-347.
6. Комарніцький О. Б. «Подольские епархиальные ведомости» як джерело до вивчення церковної історії Поділля (за матеріалами неофіційної частини) / О. Б. Комарніцький, Н. В. Макогончук // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 6. Матеріали 2-го круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на поділлі у XVIII – на початку XXI ст.». – С. 191-203.
7. Опря І. А. Особливості розвитку православно-католицьких відносин на Поділлі на початку XX ст. / І. А. Опря // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – Т. 11. Матеріали сьомого круглого столу, присвяченого 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету. – С. 328-333.
8. Мельник Е. Стан церковно-парафіяльних шкіл на Поділлі (кінець XIX – початок XX ст.) / Е. Мельник, А. Буравченков // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: іст. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – Т. 5 (7). – С. 317-323.
9. Прокопчук В. С. Бібліотеки Хмельниччини: від заснування до наших днів / В. С. Прокопчук // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. / редкол.: П. Т. Тронько (голова), О. М. Завальнюк (відп. ред.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – С. 3-39.
10. Краткие статистические сведения о Подольской епархии за 1896-1897 годы // ПЕВ. -1898. – № 2. – С. 42-48.
11. Сесак І. В. Освітні заклади Поділля у другій третині XIX ст. / І. В. Сесак // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць / редкол.: П. Т. Тронько (голова), О. М. Завальнюк (відп. ред.) [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – С. 43.
12. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО), ф. 315, оп. 1, спр. 5027, арк. 7.
13. Там само, арк. 5.
14. Там само, арк. 8-9.
15. Краткий очерк церковно-школьного дела в Подолии за последнее десятилетие. (1884-1894 гг. // ПЕВ. – 1894. – № 28. – С. 551-561.

16. Отчет Подольского Епархиального Училищного Совета о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Подольской епархии за 1893-94 учебный год. (Продолжение) // ПЕВ. – 1895. – № 15. – С. 160-161.
17. Отчет Подольского Епархиального Училищного Совета о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Подольской епархии за 1891-92 учебный год. (Продолжение) // ПЕВ. – 1893. – № 5. – С. 79-80.
18. Краткий очерк церковно-школьного дела в Подолии за последнее десятилетие. (1884-1894 гг.) // ПЕВ. – 1894. – № 28. – С.551-561.
19. Отчет (краткий) о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Подольской епархии за 1897 год // ПЕВ. – 1898. – № 8. – С.42-46.
20. Церковно-школьная хроника // ПЕВ. – 1898. – № 6. – С.179.
21. Полезная Книжка // ПЕВ. – 1898. – № 40-41. – С.1134.
22. Отчет о состоянии церковных школ Подольской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1905-1906 учебный год (Продолжение) // Православная Подолия. – 1907. – № 14. – С.331-336.
23. Отчет о состоянии церковных школ Подольской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1905-1906 учебный год (Продолжение) // Православная Подолия. – 1907. – № 15-16. – С.351-359.
24. Отчет о состоянии церковных школ Подольской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1905-1906 учебный год (Продолжение) // Православная Подолия. – 1907. – № 17. – С.332-357.
25. Отчет о состоянии церковных школ Подольской епархии за 1915/16-й учебный год. (Продолжение) // Православная Подолия. – 1917, 1 октября. – № 30-31. – С.598-600.
26. К передаче церковных школ в ведомство Министерства народного просвещения. Циркулярное отношение Училищного Совета при Св.Синоде от 19 июля 1917 г. за № 309.// Православная Подолия. – 1917, 1 октября. – № 30-31. – с.537.
27. ПЕВ. – 1881. – №24,16 июня. – С.290.
28. ПЕВ. – 1868. – № 6. – С.116-118.
29. ПЕВ. – 1869. – № 5, 1 Марта. – С.62-67.
30. ПЕВ. – 1868. – № 23, 1 грудня. – С.457 – 475.
31. ПЕВ. – 1869. – № 5, 1 Марта. – С.62-67.
32. ДАХО, ф.64, оп.1, спр.149, арк.128.
33. Там само, спр. 27а., арк. 47-48.
34. ПЕВ. – 1873. – №3, 1 февраля. – С.18.

35. ПЕВ. – 1878. – №22, 15 февраля. – С.335.
36. ДАХО, ф. 64, оп. 1, спр. 63, арк. 400.
37. ДАХО, ф. 64, оп. 1, спр. 27а, арк. 130-134.
38. Сесак І.В. Освіта на Поділлі. У 2-х ч. Ч.ІІ. Середні навчальні заклади Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / І. В. Сесак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 1999. – С.37.
39. ПЕВ. – 1868. – № 23, 1 декабря. – С.457 – 475.
40. ПЕВ. – 1898. – № 2. – С.48.
41. ПЕВ. – 1891. – № 21. – С.427-428.
42. ПЕВ. – 1880. – № 10, 4 марта. – С.118.
43. ПЕВ. – 1887. – №5. – С. 84-96.
44. ПЕВ. – 1891. – № 21. – С.354.
45. ПЕВ. – 1891. – № 48. – С.682.
46. ДАХО, ф.64, спр.63, арк.49.
47. ПЕВ. – 1885. – № 28, 13 июля. – С.408-409.
48. ПЕВ. – 1891. – № 26. – С. 604.
49. ХОДА, ф.64, спр.63, арк.49.
50. ПЕВ. отд. первый официальный. – 1868. – № 23, 1 декабря. – С.451.
51. ДАХО, ф. 64, спр. 63, арк. 52.

В статті йде мова про основи та розвиток бібліотек шкіл та інших навчальних закладів, підпорядкованих Подільському єпархіальному управлінню во второй половині ХІХ – в началі ХХ ст.

Ключевые слова: Подолье, Епархия, Подольская духовная семинария, библиотечное дело, школьные библиотеки, фундаментальная библиотека, фонд, комплектование.